

SZABADOS JÁNOS

„Wollen sie mir dießes haltung, woll und guett, wo nicht, sage ich meinen dienst auff” – Johann Rudolf Schmid haditanácsos és Hans Caspar budai kém patrónus-kliensi (?) kapcsolata*

Bevezetés

A 17. századi Habsburg–oszmán, illetve erdélyi diplomáciatörténet területén a közelmúltban több olyan munka is napvilágot látott, amely a diplomáciai rendszerben a személyes kapcsolatok ápolásának fontosságára helyezte a hangsúlyt. A kora újkori Magyar Királyság és Erdély vonatkozásában gondolhatunk II. Rákóczi György és a portai diplomácia szövevényeinek – ezen belül is elsősorban az atyává vagy fiúvá fogadás rendszerének – feltárására, ezenkívül a portai török deák, Harsányi Nagy Jakab, Zülfikár aga portai főtolmács, illetve Simon Reniger Habsburg rezidens konstantinápolyi kapcsolati hálójának bemutatására is születtek tanulmányok és monográfiák a közelmúltban.¹ Továbbá a bécsi

---

* Az idézet Hans Caspar budai kém Johann Rudolf Schmid haditanácsoshoz szóló jelentéséből származik. Hans Caspar Schmidnek, Buda, 1652. október 10. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Türkei I. (Turcica) (a továbbiakban: Türkei I.) 125. doboz (a továbbiakban: Kt.) 3. Konvolut (a továbbiakban: Konv.) 58b fólió (a továbbiakban: fol.). A tanulmány a Tempus Közalapítvány és az Aktion Österreich–Ungarn ösztöndíjai, valamint a *Mindennapi élet és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején* (OTKA K 109070) kutatási projekt és a MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport keretében készült. A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta, 20391-3/2018/FEKUSTRAT. Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport.

¹ Erdélyi fejedelmekre és budai pasákra, illetve konstantinápolyi tisztviselőkre nézve ld. B. Szabó János – Sudár Balázs: *„Independens fejedelem az Portán kívül.” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez* (1. rész). Századok, 146. évf. (2012) 5. sz. 1027–1035.; Uők: *„Independens fejedelem az Portán kívül.” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez* (2. rész). Századok, 147. évf. (2013) 4. sz. 933–936., 938–943., 944–947., 948–953., 954–961., 962–967. 969–972., 973–980., 982–988., 991–998.; Kármán Gábor: *Kézcsók a pasának? Erdélyi követek Budán*. Történelmi Szemle, 56. évf. (2014) 4. sz. 648–652.; Harsá-

udvarban és kormányzatban működő patrónus-kliensi viszonyok kutatása is fellendült az elmúlt időszakban,² amely jelenség – úgy tűnik – ugyanúgy megfigyelhető a korszakban a Habsburg–oszmán kapcsolatokért felelős Udvari Haditanács esetében is.³

Jelen tanulmányban annak bemutatására teszek kísérletet, hogy mennyiben függött egy olyan jelentéktelennek tűnő személy, mint a Hans Caspar álnéven jelentéseket készítő budai tolmács, Hüszejn csausz Habsburg hírszerzésben befutott karrierje a diplomáciai ranglétrán folyamatosan emelkedő Johann Rudolf Schmidtől, akinek véleménye egyértelműen és kimutathatóan meghatározó volt a vesztfáliai béke környéki és az azt követő másfél évtizednyi időszak Habsburg–oszmán diplomáciájában.⁴ Azt is felvázolom, hogy Schmid és Hans Caspar sorsának alakulásában mely tényezők játszottak döntő szerepet, s milyen karrierlehetőség nyílt meg előttük abban a környezetben, amelyben életük döntő részét élték.

A két vizsgálendő személy érintkezésében, bár nem ugyanazon állam alattvalói voltak – tehát esetükben egyfajta államok feletti patrónus-kliensi kapcsolatról is beszélhetünk⁵ –,

nyi Nagy Jakab török deák diplomáciai kapcsolataira és portai tevékenységére ld. Uő: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest, 2013. 65–108., A portai tolmács Zülfikár agára ld. Uő: *Zülfikár aga portai főtolmács*. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 69–75.; Simon Reniger konstantinápolyi császári rezidens (1649–1665) portai kapcsolataira ld. Papp Sándor: *Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata*. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 40–49.

² A kora újkori patrónus-kliens viszony kérdéséről szemantikai és módszertani szempontból bőséges szakirodalmi apparátussal ld. Droste, Heiko: *Patronage in der Frühen Neuzeit – Institution und Kulturform*. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 30. (2003) 555–590.; Hengerer, Mark: *Amtsträger als Klienten und Patrone? Anmerkungen zu einem Forschungskonzept*. In: Brakensiek, Stefan (hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln, 2005. 45–78.; Magyar vonatkozásban Pálffy Géza mutatta ki az udvarral ápoltság kapcsolat jelentőségét. Vö. Pálffy Géza: *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 307–331.

³ Johann Rudolf Schmid és Simon Reniger kapcsolatára ld. Cziráki Zsuzsanna: *Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)*. Századok, 149. (2015) 4. szám. 862–866.; További példák a rendszer létezésére: Meinenberger, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Bern–Frankfurt am Main, 1973. 75.; Hiller István: *A tolmácsper*. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 1993. 158–159.

⁴ A konstantinápolyi rezidens kinevezése körüli, 1647-ben és 1648-ban zajló vita kapcsán ld. Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 847–853., 861–866.

⁵ Fontos megjegyezni, hogy a patrónus-kliens kérdéskör a szakirodalomban vitatott kérdésnek számít, mert többféle megközelítés létezik, és fontos különbséget tenni a források szóhasználata – esetünkben is általában patrónus szót használ a tanulmány tárgyát képező Hans Caspar – és a tudományos nyelv szóhasználata között. Vö. Hengerer: *Amtsträger als Klienten und Patrone*, 51–62. Szintén megjegyzendő, hogy az említett budai kém jelentéseiben Johann Christoph Puchheim komáromi főkapitányt (1639–1651), majd az Udvari Haditanács alelnökét (1651–1657) is patrónusának nevezi, azonban a vele való kapcsolat elemzése ebben a tanulmányban terjedelmi okok miatt nem lehetséges. Puchheimről: Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. In: *Történelmi Szemle*, 39. évf. (1997) 2. sz. 284. Szintén megjegyzendő, hogy bár Hans Caspar következetesen patrónusának nevezi az említett személyeket, arra azonban jelenleg nem áll rendelkezésre forrás, hogy vajon a bécsi tisztségviselők miként szólították meg utasításaikban őt, így kérdéses, hogy ő vajon kliensként tekintendő-e.

mégis egyértelműen kimutatható az alá-fölérendeltség. Így tehát esetükben érdemes azt is megvizsgálni, melyikük mit is profitált pontosan e kapcsolatból.

Johann Rudolf Schmid pályája

Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn fényes karriert futott be a császári diplomácia területén, azonban, mint látni fogjuk, nehéz út – és természetesen támogatók segítsége – vezetett az ő esetében is a bárói rangig és a török diplomáciával kapcsolatos szakreferensi posztig. A diplomata életének első harminc esztendejét illetően kevés információval rendelkezünk, mivel időskorában nem szerette hangoztatni protestáns polgári származását. Apja halálát követően bátyja vette pártfogásába, aki tanulni küldte. Ekkor indult el kalandos élete, melynek egy részét Itáliában töltötte, feltehetően ekkor tanulhatott meg olaszul is, hiszen jelentéseinek egy részét olasz nyelven készítette. Budán át kerülhetett nagy valószínűséggel fogolyként Konstantinápolyba, ahol majd csak az 1620-as évek közepén látjuk viszont. A fiatalembernek szerencséje volt, mert felismerték tehetségét, így elsajátítva egy bizonyos szintig a török nyelvet, tolmácsként működhetett,⁶ és amikor Johann Jakob Kurz von Senftenau követként Konstantinápolyban járt,⁷ Schmid feltehetően a szokásos protokolláris fogolycserének köszönhetően⁸ visszatérhetett a császárvárosba, ahol 1625-től az Udvari Haditanács szolgálatában találkozunk vele. Ott Michel D’Asquier udvari főtölmács (1625–1664)⁹ karolta fel a tehetséges fiatalembert, és különféle küldetéseket bízott rá. Majd 1629 és 1643 között ő látta el a konstantinápolyi rezidensi posztot, amely időszakot a D’Asquier-vel való szoros együttműködés és Esterházy Miklós nádorral (1625–1645) való súrlódások jellemezték, eladdig, hogy a nádor nyomására hívták végül vissza Schmidet az oszmán fővárosból.¹⁰

⁶ Szóbeli nyelvtudására bizonyítékként szolgálhat, hogy négyszemközti audienciát is tudott folytatni Kara Murád budai pasával. Vö. a 45. jegyz. idézetével.

⁷ Követségéről ld. Hiller István: *A „Titkos Levelezők” intézménye*. In: Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczky Gábor (szerk.): R. Várkonyi Ágnes-emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. 206–212.; Hiller István: *A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében*. In: Fodor – Pálffy – Tóth (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, 217–219.

⁸ A foglyokról és fogolycserék menetéről részletesen ld. Takáts Sándor: *A török és magyar raboskodás*. In: Uő: *Rajzok a török világból*. I. Budapest, 1915. 169–205. Pálffy Géza kimutatta, hogy az 1568 utáni békeidőszakban csökkent a távolsági rabszolga-kereskedelem, azonban a tatárok – főleg a tizenöt éves háború alatt – ezt követően is vittek rabszolgákat. Pálffy Géza: *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén*. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons (Forráskutatás és Történelmi Segéd tudományok), 4. évf. (1997) 1. sz. 11–13. A török foglyok tematikájáról ld. még: Tóth Hajnalka: *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban*. Aetas, 17. (2002) 1. sz. 136–153.

⁹ D’Asquier életéről, munkásságáról ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 80–82.; Hiller: *A tolmácsper*, passim; Hiller István: *Javaslat a Habsburg–török diplomácia reformjára 1637*. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére. Budapest, 1994. passim; Hamilton, Alastair: *Michel d’Asquier, Imperial Interpreter and Bibliophile*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 72. (2009) 237–241.

¹⁰ D’Asquier-vel való együttműködéséről ld. Hiller: *A tolmácsper*, 147–165.; Hiller: *Javaslat a Habsburg–török diplomácia reformjára*, 181–185. Esterházyval való kapcsolatáról ld. Hajnal István: *Esterházy Miklós lemondása*. Budapest, 1929. 100.; Hajnal István: *Az 1642. évi meghíúsult országgyű-*

Schmid hazatérte után, 1643-tól alsó-ausztriai erdőmester (*Waldmeister*) lett, illetve immáron az Udvari Haditanács munkáját is segítette annak tagjaként, aminek következtében egyúttal a korábban elhunyt titkár özvegyének nőül vételével vagyonát is gyarapíthatta.¹¹ A diplomatát 1646-ban Budára küldték Nakkas Musztafa pasa (1645. augusztus 10./12. – 1646. szeptember 9.)¹² köszöntésére,¹³ majd a következő évben ismét Budán járt Mürteza pasánál (1646. szeptember 9. – 1647. november 2.)¹⁴ török portyák ügyében.¹⁵ Ezt követően a konstantinápolyi rezidens, Alexander Greiffenklaue von Vollrats (1643–1648) gyilkossági botránya, majd szerencsétlen halála, illetve Ibrahim szultán 1648-as meggyilkolása és a fiatal IV. Mehmed (1648–1687) trónra lépése,¹⁶ valamint a törökkel kötött béke megerősítése kapcsán internunciusként Konstantinápolyba utazott (1648–1649), ahol egyúttal az új rezidens, Simon Renigert (1649–1665) is bemutatva.¹⁷ A megkötött béke ratifikációja és egy vitás kérdéseket tárgyalandó határbizottság engedélyeztetése is Schmid nevéhez fűződik, hiszen 1650–1651-ben nagykövetségként – immáron bárói rangot viselve – ő utazott ismét az oszmán fővárosba.¹⁸ Visszatérte után, főleg 1656-tól a diplomata a császári udvar és a

---

lés. Budapest, 1930. LXXXVII.; Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645*. Esterházy-Studien. Wien – Köln – Weimar, 1992. 87–88.

¹¹ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 113–114.

¹² Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 37.

¹³ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. március(?). ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 25–32. Az említett, és az alább (15. és 39. jegyz.) jelölt forrásokkal nem foglalkozott Meienberger, így azok további feltárára várnak.

¹⁴ Gévay: *A budai pasák*, 37.

¹⁵ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1647. október 31. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 1. fol. 92–98.

¹⁶ A körülményekről ld. B. Szabó – Sudár: „*Independens fejedelem*”, II. 932–933.

¹⁷ Greiffenklaue munkásságáról ld. Kovács Ágnes: *Habsburg–oszmán diplomácia a harmincéves háború utolsó éveiben. Alexander Greiffenklaue von Vollrats rezidensi tevékenysége*. In: Bóda Dalma – Vida Bence (szerk.): *Paletta. II. kora újkor-történeti tudományos diákkonferencia. Tanulmánykötet*. Budapest, 2015. 100–105.; Uő: *Alexander Greiffenklaue von Vollrats első rezidensi éve Konstantinápolyban*. Kút, 2016. 25–39. <http://hdl.handle.net/10831/32204> (letöltve: 2016. 11. 18.); A gyilkosságról ld. Hering Gunnar: *Panagiutis Nikusios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel*. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. Bd. 44. (1994) 145. 9–10. lábjegyzet, 146., 148–149., 151–153.; Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 842–847.; Uő: *Követ vagy szélhámos? A Habsburg diplomácia útvesztői egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében*. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 22–39. Az internunciusi út előkészületeiről és a rezidens kiválasztásáról és a küldetéséről ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 116–121.; Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 847–871.; Reniger munkásságáról ld. Veltzé, Alois (Hrsg.): *Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen, 1649–1666*. Wien, 1900. 52–75. Végjelentése: Uo. 76–163.; Artens-Löckmann, Edeltraud: *Simon Renigers Residentschaft in Konstantinopel 1649 bis 1665. Beiträge zu den österreichisch-türkischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhundert*. Wien, 1984.; Höbel, Lothar: *Friedliche Koexistenz – unfriedliche Grenze: der Hintergrund der Schlacht von Vezekény 1652*. Burgenländisches Heimatblätter, 73. (2012), 1. sz. 1–34. passim.; Cziráki: *Habsburg–oszmán diplomácia*, 865–866.; Papp: *Egy Habsburg-követ*, passim.

¹⁸ A követségről ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 121–129. A határbizottságból végül nem lett semmi, mert megüsitették a határmenti törökök. Vö. Szabados János: *Habsburg–oszmán kommunikáció a 17. század derekán. Johann Dietz császári futár halálának körülményei és következményei*. In: Hende Fanni – Pataki Katalin – Bodnár-Király Tibor (szerk.): *Szóra bírni az újkort. A III. Koraújkor-ÁSZ konferencia tanulmányai*. Budapest, 2016. 196.; ill. uő: *A 17. századi Habsburg-*

Haditanács elnökének távolléte miatt deputált tanácsosként még egészen 1658 novemberéig felelősséget viselt a keleti diplomáciai ügyek terén, végső visszavonulására pedig csak 1663-ban, a török hadjárat alatt került sor. Ezt követően a regensburgi birodalmi gyűlésen találkoztunk vele, ahol a török elleni segélyek ügyében járt közben, majd szülőföldjén, Svájcban is ugyanezen ügy érdekében tevékenykedett 1664-ben. Bécsbe visszatérve, 1665-ben még utoljára részt vett a török nagykövet fogadásán, két évre rá pedig elhunyt az ekkor már idős, betegeskedő Schmid.¹⁹

Hans Caspar életútja 1646-ig

A Hans Caspar álnéven budai kémként alkalmazott renegát tolmács eredetileg Alexander Fischer néven látta meg a napvilágot Bécsben.²⁰ Ifjúkoráról sajnos kevés adat áll rendelkezésre, nyelvtudása alapján nagy valószínűséggel az akkoriban az ausztriai oktatás alsó szintjét képező ún. „Deutsche Schule” rendszerében kaphatott alapszintű képzést, ahol a német nyelvet olvasás-írás szintjén elsajátíthatta, illetve a katolikus vallás alapjaival is megismerkedhetett.²¹ Azt egyelőre homály fedi, vajon miként került az oszmánok kezére, azonban – amennyiben hitelt adhatunk saját állításának – az 1620-as évek második felében már Hüszejn csausz néven találkoztunk vele Budán.²² Az 1630-as években a források tanú-

---

hírszerzés „gyöngyszeme” – Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz. Aetas, 31. (2016) 3. sz. 86. 48. jegyz.

¹⁹ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 129–138. A deputált tanácsosok (*deputierte Räte*) bizonyos témákért, feladatkörökért feleltek és a Titkos Tanácsot tehermentesítették. Vö. Sienell, Stefan: *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*. Frankfurt am Main, 2001. 17–18., 20., 30., 31–37. Megjegyzendő, hogy bár Meienberger deputált tanácsosnak nevezte Schmidet, Stefan Sienell nem tesz említést róla idézett munkájában. Ennek első lehetséges oka, hogy Sienell nem vonta be a Meienberger által hivatkozott forrásokat a vizsgálatba, a másik pedig, hogy Meienberger kutatásaikor még nem volt kellő mértékben tisztában a deputált tanácsos fogalmának jelentésével.

²⁰ Részletesebben, levéltári hivatkozásokkal ld. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82.

²¹ A Deutsche Schule rendszeréről ld. Engelbrecht, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 2. Das 16. und 17. Jahrhundert*. Wien, 1983. 131–134.

²² Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82. Az állítást alátámasztják további források is, hiszen előkerül a szőnyi béketárgyalások alatt Budára küldött Tassy Gáspár jelentésében is egy bizonyos Hüszejn csausz, illetve a ratifikált békepéldányt Konstantinápolyba szállító Johann Ludwig Kuefstein nagykövet (1628–1629) levelezésében is felbukkan egy Hüszejn, akit Murteza budai pasa küldött hozzá. Vö. Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest, 1867. 183. ill. Kuefstein Mürteza budai pasának. Konstantinápoly, 1629. jún. 8. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: ELTE EKK) G4 Tomus (a továbbiakban: Tom.) V. pagina (a továbbiakban: pag.) 1247. Ezúton köszönöm Szabó András Péternek, hogy felhívta a figyelmemet a megjelölt dokumentum lelőhelyére. Kuefstein a naplójában is említést tesz egy renegát Hüszejn csauszról. *Diarium vber die Türckische Legation; vnnd andere schriftliche Sachen diese Reyß vnnd Verrichtung betreffende Geschehen: durch Herrn Hannß Ludwigen Freyherrn von Kueffstain / etc. Im Jahr Christi*. 1628. vnd 29. Oberösterreichisches Landesarchiv (a továbbiakban: OÖLA) Herrschaftsarchiv Weinberg (a továbbiakban: HW), Archivalien, Handschrift (a továbbiakban: HS) 16. fol. 115v. Az ímént megjelölt forrás kiadásra való előkészítésén Berzeviczy Klára dolgozik. Vö.

sága alapján csauszként állt alkalmazásban a hódoltsági központban, s ekkor szemlátomást mind az erdélyi, mind a Habsburg konstantinápolyi állandó követeknek – aki ekkor az említett Johann Rudolf Schmid volt – szivárogtatott ki információkat.²³ Hüszejn – feltehetően lakhelyéből adódóan – a magyar nyelvet is megtanulta, így a már említett erdélyi követeken kívül kapcsolatba került Esterházy Miklós nádorral (1625–1645) is, akinek úgy tűnik, rendszeresen jelentett is.²⁴ 1644-ben pedig a Portára tartó nagykövet, Hermann Czernin írt róla mint tolmácsról, aki Komáromban fogadta őt, illetve aki Philipp Mansfelddel tartott kapcsolatot, és ajánlkozott neki is további szolgálatokra.²⁵ Mivel Esterházy Pálnak²⁶ is Hans Caspar néven írta jelentését, és Johannes Dietz császári futár is ezen a néven említi őt 1644-ben,²⁷ minden bizonnyal már régebb óta tevékenykedhetett ezen az álnéven. 1646-ig tehát csauszként, majd – feltehetően előrehaladva az általa bejárható ranglétrán – tolmácsként, illetve Esterházy nádor és Mansfeld győri főkapitány informátoraként találkozhatunk a névvel.

Berzeviczy Klára: *Fragen des Zeremoniells während einer Gesandtschaftsreise. Einige Bemerkungen zum Reisebericht des. H. L. Freiherrn von Kuefstein.* In: Sára, Balázs (Hg.): *Quelle & Deutung I. Beiträge der paläographischen Tagung Quelle und Deutung I. am 27. November 2013.* Budapest, 2014. 53.

²³ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82–83. Feltehetően ő is azon Buda és Konstantinápoly között közlekedő csauszok között volt, akiket Schmid bevont a Bécs és Konstantinápoly közötti „titkos levelezésbe”. Vö. Schmid véleménye a „Titkos Levelezésről”. Bécs, s. d. 1646(?) ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: AVA FHKA) Sammlungen und Selekte (a továbbiakban SUS) Reichsakten (a továbbiakban: RA) Faszikel (a továbbiakban: Fasz.) 186 fol. 267. ill. Schmid II. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1636. jún. 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 114. Konv. 2. fol. 14.

²⁴ Magyar nyelvű jelentései közül egyelőre egyetlen egy került elő, de közvetett utalásokkal rendelkezünk mind Hans Caspar jelentéseiből, mind más forrásokból arra nézve, hogy rendszeres kapcsolatban állhatott a nádorral és/vagy annak rokonával, Esterházy Pál érsekújvári főkapitány-helyettesével (1633–1645). Vö. Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 272. ill. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 83–84. 33. jegyzet, ill. Hans Caspar Esterházy Pálnak. Tata (Buda), 1640. jún. 9. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Esterházy-család levéltára (a továbbiakban: P 123) I. doboz (a továbbiakban: d.) I. a) fol. 69. Nehezen eldönthető, melyik Esterháznak szól a levél, mert a nádorról egyes szám harmadik személyben írt benne a kém, és Esterházy Pál több, a nádorhoz írt levelében is utalt egy bizonyos deákra, az említett levél viszont az Esterházy Miklóshoz írt levelek között található. Elképzelhető, hogy szintén Hüszejnre utalt Esterházy, mikor Izdenczy András Portára küldött internunciusnak adott instrukciójában említést tett egy bizonyos rossz magyar tolmácsról, illetve ő lehetett az a bizonyos németül is tudó török Izdenczy kíséretében. Vö. Majláth Béla: *Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története.* Budapest, 1885. 25–26., 53., 151.

²⁵ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82., 84.

²⁶ Ld. a 23. lábjegyzet megjegyzését.

²⁷ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82. 24. jegyz.; Johann Dietzről ld. Szabados: *Habsburg-oszmán kommunikáció*, 193–203.; Szabados János: „...Inquisition wider Emericum Balassa in puncto des erschossenen Diezens...” (*Vizsgálat Balassa Imre ellen a lelőtt Dietz ügyében*). *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 559–560., 563–573.

A beszerzés

Mint említettem, Schmidet 1646-ban Budára küldték köszönteni az új pasát, aki – mint a jelentésből kiderül – régi ismerőse a diplomatának még konstantinápolyi éveiből,²⁸ ez pedig kiváló bizonyítékul szolgál Schmid kiterjedt kapcsolati hálójára, ami vitathatatlannal a korábbi fogsága alatt elsajátított török nyelvtudásának volt köszönhető. Schmid 1646-os jelentésében előkerül egy bizonyos tolmács is, azonban csak feltételezni lehet, hogy Hüszejnről lehet szó, mert a nevét nem említi. Az viszont szinte bizonyos, hogy az ún. „Titkos Levelezők”²⁹ rendszerének újbóli felállításakor a renegát tolmács az, akit beszerveztek, mert egy haditanácsai bejegyzés alapján egy Philipp Mansfeld győri főkapitánnyal (1643–1657)³⁰ kapcsolatot tartó személyt építettek be,³¹ akinek év végén már pénzt is küldtek ebből a célból Johann Dietz futárral.³² első eddig előkerült német nyelvű jelentése pedig 1647 januárjából maradt ránk.³³ Le kell szögezni, hogy a „Titkos Levelezés”-ben való részvétel nem azt jelentette, hogy Hans Caspar korábban ne kémkedett volna – azelőtt, mint láthattuk, nagy valószínűséggel Philipp Mansfeld kémje lehetett –, sokkal inkább azt, hogy onnantól rendszeresen részt vett a Budáról Belgrádba vagy közvetlenül Konstantinápolyba történő levéltovábbításban is. Az, hogy innentől kezdve megmaradtak a minden bizonnyal korábban is létező, de valahol elkallódó vagy még valamely ismeretlen lelőhelyen lappangó jelentései, egyfajta előlépést is jelenthetett számára, ami valószínűleg összefüggésben áll budai levéltovábbító szerepével, illetve a hódoltsági politikai helyzettel, amit Schmid 1646-

²⁸ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. március(?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 28.

²⁹ Itt szeretném megjegyezni, hogy a magyar szakirodalomban szereplő álláspontot a „Titkos Levelezők” rendszeréről mindenképpen módosítani szükséges a velük kapcsolatos források alapján, mert a rendszeren belül különféle funkciók látszanak körvonalazódni, melyek elemzése külön tanulmányt igényel. A rendszer újjászervezésének szükségességéről ld. Schmid véleménye a „Titkos Levelezés”-ről. 1646(?) d. n. ÖStA AVA FHKA SUS RA Fasz. 186 fol. 266–268. A „Titkos Levelezők”-ről megjelent szakirodalomban Peter Meienberger még levéltovábbító szolgálatként mutatta be a rendszert. Vö. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 83–86. Hiller Istvánnál és Kerekes Dóránál azonban egyértelműen hírszerző rendszerként szerepelnek. Hiller: *A „Titkos Levelezők” intézménye*, 208–215.; Hiller István: *A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Studia Agriensia 20. Eger, 1999. 157–159.; Hiller: *A Habsburgok török diplomáciája*, 217–219.; Kerekes Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1212–1218.; Kerekes Dóra: *Kémei Konstantinápolyban: a Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699)*. Századok, 141. évf. (2007) 5. sz. 1220–1230.; Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémei Konstantinápolyban*. Budapest, 2010. 138–148.; Kerekes Dóra: *Titkoszolgálat volt-e a Habsburgok 16–17. századi „Titkos Levelezői Hálózata”?* In: Katona Csaba (szerk.): *Kémei, ügynökök, besúgók. Az ókortól Mata Hariig*. Szombathely, 2014. 105–128.

³⁰ Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 277.

³¹ Schmid a budai levelező megrendeléséről. Bécs(?), 1646. június. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 294. 1646 Exp. fol. 239v

³² Udvari Kamara Eder hadi fizetőmesternek. Bécs, 1646. dec. 19. ÖStA AVA FHKA Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) Bd. 800. fol. 693.

³³ Hans Caspar Mansfeldnek. Tata (Buda), 1647. jan. 12. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120 Konv. 1. fol. 44–45.

os budai útja után részletesen ismertetett.³⁴ Ettől az időszaktól mutatható ki, hogy a diplomata a budai kémmel rendszeres kapcsolatban állt, ami – mint látni fogjuk – Schmid követéségei alkalmával személyes találkozásokban, más alkalmakkal pedig egyéb bizalmi emberek segítségével zajlott.

A személyes találkozások

Schmid és Hans Caspar 1629-ben már bizonyíthatóan is ismerték egymást,³⁵ és az 1630-as években, Schmid konstantinápolyi rezidensi ideje alatt is együttműködtek olykor.³⁶ A már említett 1646-os jelentésben is olvasható, hogy a diplomata a tolmács jelenlétében beszélt a pasával,³⁷ következő évi látogatásakor pedig már konkrét jellemzést is készített Hüszejn csaszról. A leírásában Schmid megbízhatatlannak tartotta a tolmácsot annak renegát mivoltából adódóan, azonban elmaradt fizetése miatti siránkozása okán mégis az uralkodó figyelmébe ajánlotta Hans Caspart, mert szerinte fontos szolgálatokat tehet, csak arra kell ügyelni, hogy csupán információszerzésre – és nyilván levéltovábbításra – használják, információt azonban nem szabad neki átadni, hiszen muszlim alattvaló. Hozzátette, hogy Mürteza akkori budai pasa (1646. szeptember 9. – 1647. november 2.)³⁸ nagyra tartja őt.³⁹

A legközelebbi személyes találkozásra Schmid internunciusi útja alatt, a Szijávus budai pasával (1648. március 29./30. – 1649. szeptember 6.)⁴⁰ való beszélgetéskor került sor, amikor is a diplomata Hüszejn csasz tolmács jelenlétében tárgyalt a vezírrrel.⁴¹ Hans Caspar már a találkozó előtt is jelezte patrónusának, hogy Szijávus már nagyon várja őt

³⁴ Schmid ugyanis egy pasa elleni lázadásról számolt be 1646-os budai útja alkalmával. Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. március(?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 25–32. Hans Caspar Philipp Mansfeldnek feltehetően több jelentést is írhatott ugyanúgy, mint a komáromi főkapitány Johann Christoph Puchheimnek is, ezek a levelek azonban vagy megsemmisültek, vagy eddig ismeretlen lelőhelyeken lappanganak.

³⁵ „...mitt ihme Schmidt ist der Usseyn chiaus. ein teutscher renegat khommen...” Kuefstein: *Diarium vber die Türkische Legation...* i. m. OÖLA Herrschaftsarchiv Weinberg, Archivalien HS 16. fol. 115v.

³⁶ Vö. a 23. jegyzet hivatkozásával!

³⁷ Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1646. márc. (?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 119. Konv. 2. fol. 28.

³⁸ Gévy: *A budai pasák*, 37.

³⁹ „Der offnerische dolmetsch Hussin Tschauß [lap szélén: Hans Casper] auch Alexander Vischer genant. Welche führ ein spion und gehaimben correspondenten dient, und von EKM [Eurer Kaiserlichen Majestät] bestahlung hatt, lamentiert hoch, daß man ihme so gahr nichts schickht. Er ist zwar nach aller renegaten brauch ein mensch, welchem an nicht zue vill trawen, sondern von ihme nur nemen solle. Wehr diß instrument kent und recht zue stimmen weiß, khan guette dienst empfahe(n?). Er gilt jezt vill beym vesir, derowegen wehre mein ehrsambist ohnmassgebliches vermeinung, man dißem menschen nit so gar lassen, sonder mit ersten currier ettwo 50 taller hinabschickhen und wann fleissig avisire mit einem mehreren (wie neben eim regalo ich jezo unden gethan) ihme verträsten solle.” Schmid III. Ferdinándnak. Bécs, 1647. okt. 31. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. I. fol. 96. Az erdélyi követ az év elején még más módon nyilatkozott róla: „Itt kegyelmes uram viszont Ali csasz az tolmács, levonván az német Huszain csaszról...” Körössy István I. Rákóczy Györgynek. Buda, 1647. febr. 26. Beke Antal – Barabás Samu (szerk): *I. Rákóczi György és a Porta: Levelek és okiratok*. Budapest, 1888. 895–896.

⁴⁰ Gévy: *A budai pasák*, 39–40.

⁴¹ Schmid III. Ferdinándnak. Buda, 1649. jan. 19. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 121. Konv. 1. fol. 8.

mint internuciust, nyilván a kialakult politikai helyzet miatt.⁴² Az ezt követő személyes találkozási pont – azt leszámítva, hogy feltehetően Budán a visszaúton is találkoztak egymással – 1650-ben kerülhetett sor, mikor a kém Hüszejn csausz mivoltában, minden bizonnyal a budai pasa követeként Bécsben járt, ahol nyilván Schmiddel is találkozott, és számára – lévén, hogy nem átlagos csauszról volt szó – több ajándékot rendeltek el a Haditanácsnál, mint társainak.⁴³ Ezt követően pedig akkor került sor az újabb személyes találkozási pontra, mikor Schmid immár nagykövetségként ismét Konstantinápolyba utazott. Ekkor már óvatosabban járt el a diplomata, mint legutóbbi követségénél, mert mikor magánaudienciára ment Kara Murád pasához (1650. augusztus 6. – 1653. szeptember 9.),⁴⁴ Hüszejn csausz az ő kérésére nem vehetett részt azon, mert állítása szerint a renegát köpönyegforgató.⁴⁵ Az eset egyúttal azt is bizonyítja, hogy a diplomata feltehetően jól beszélt törökül, bár idézett jelentésében természetesen szabadkozik hiányos nyelvtudását illetően, azonban annak a feltehetően legalább két és fél évtizednek, melyet az Oszmán Birodalom területén töltött, nyilván megvolt a maga eredménye a diplomata nyelvtudását illetően. Egyelőre még nem derült fény a tolmács audienciáról való mellőzésének valódi indokára, de egyik oka talán a Hans Caspar erdélyiekkel való kapcsolattartása lehetett,⁴⁶ a másik pedig az esztergomi Musztafa bég ügye, akiről beszélni óhajtott a magánaudiencián. Több személyes találkozási pont eddig nem került elő adat a rendelkezésre álló forrásokból, de ez – mint látni fogjuk – nem jelenti azt, hogy a kapcsolat megszakadt volna kettejük között.

⁴² Szijávus ugyanis félt a szultányilkosság következményei miatt, mert már jó ideje nem kapott hivatalos értesítést Konstantinápolyból. Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1648. okt. 29. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 219–220. 1648 december 17-ről csak másolatban fennmaradt, a kém szintén feltehetően Schmidnek címzett két darab levelében erősen nyomatékosította a diplomata számára Szijávus pasa türelmetlen várakozását. Vö. Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1648. dec. 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 237rv ill. 237v, 239r.

⁴³ Érdekes, hogy Bécsbe tartva Hüszejn nem Schmidnek, hanem D'Asquier-nak írt panaszlevelet a schwechati bíró magaviselete kapcsán. Hüszejn csausz D'Asquier-nak. Schwechat (?), 1650. jún. 8. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 122. Konv. 1. fol. 249. Külön ajándékaról ld. Haditanács az Udvari Kamarának Hüszejn csausz ügyében. Bécs, 1650. jún. 15. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 426. (r. Nr. 182) fol. 64. D'Asquier feltehetően fontos szerepet játszott a Bécsbe küldött követekkel és csauszokkal való informális kapcsolattartásban, valószínűleg erre utalt Hans Caspar 1659-ben keletkezett, eddig előkerült utolsó levelében is, mikor arra intette Michael de Paulo futárt, hogy vigye el a Bécsbe érkező követeket D'Asquier-hez. Vö. Hans Caspar Michael de Paulónak. Temesvár, 1659. s. d. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 131. Konv. 1. fol. 24.

⁴⁴ Gévay: *A budai pasák*, 40.

⁴⁵ Szó szerint a következő szerepel a jelentésben: „*Ich aber praemissis hinc inde curialibus in erwegung, daß ich etliche puncten, insonderheit wegen des beegs von Gran mit dem vezir lieber allein conferirn alß dem Hussain czaus, welcher auf beede axlen den mantel zu hencken plegt, solche vertrauen wolte, den vezir gebetten, ob ich zwar in der türckhischen sprach nicht sonders erfahren, gleichwol verhoffe, daß er mich zu genüegen verstehen würde.*” Schmid III. Ferdinándhoz. Buda, 1650. november 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 123. fol. 100v–101r.

⁴⁶ Az bizonyos, hogy erdélyiektől szerzett információkat továbbított Hüszejn a császáriaknak, azonban arra is találhatók utalások, hogy időnként II. Rákóczi György számára is szolgáltatott ki adatokat. Vö. Szabados János: *Erdélyi vonatkozású levélmások egy budai Habsburg kém (Hans Caspar) tevékenysége nyomán*. Fons, 23. évf. (2016) 2. sz. 269. 54. jegyzet.; Hüszejn csausz II. Rákóczi Györgynek. Buda, 1654. július 29. Szilágyi Sándor: *Erdély és az északkeleti háború I. Levelek és okiratok. Transylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta*. Budapest, 1890. 357–358.

Megbízások a patrónustól

Hans Caspar rendre kapott különféle megbízásokat Bécsből és tett bizalmas jelentéseket patrónusai számára, e dolgozatban csupán Schmiddel való kapcsolatára van lehetőség kitérni. Az első ismert kézzelfogható megbízása az évtizedek óta szolgáló császári futár, Johann Dietz 1651 őszen bekövetkezett halálesetének kivizsgálásakor történt. A Budán keresztül a Portára tartó futár Esztergom és Buda között, Nagymarosnál magyar hajdúk támadásának áldozata lett, majd belehalt sérülésébe minden bizonnyal az elfertőződött seb következtében.⁴⁷ A már említett Murád budai pasánál való, nem hivatalos úton történő érdeklődésre a Haditanács utasítása szerint Schmid adott parancsot Hüszejnnek, aki igyekezett is eleget tenni megbízásának, azonban állítása szerint Murád elzárkózott a segítségtől, így a vizsgálgatás ezen útja nem vezetett eredményre,⁴⁸ a futár halála kapcsán folytatott intézkedései miatt azonban Bécsből Schmid javaslatára jutalomban részesítették a kémet.⁴⁹

A következő fontosabb megbízás Schmid titkárának – Dr. Johann Friedrich Metzgernek – 1652. októberi budai küldetése alatt zajlott. Nem tudni, patrónusa kérésére-e, de a renegát tolmács kiszolgáltatta a diplomatának a hódoltsági várak katonaságának rendelkezésre álló adatait, ami az ősszel kialakult feszült helyzet miatt nyilván kiemelkedő jelentőségű volt a Haditanács irányítói számára.⁵⁰ Metzger követségéhez kapcsolható az a Schmidnek címzett levél is, melyben Hans Caspar nehezményezte korábbi bécsi küldöttsége alatt az ott tapasztalt Hannibal von Gonzaga városparancsnok (1643–1668)⁵¹ által tanúsított bánásmódot, és panaszkodott fizetatlensége kapcsán is a Sebastian Lustrier portai rezidenstől kapott kinevező okmányra (*Bestallung*) hivatkozva, melyben évi 300 Ft-ot ígért neki a hajdani konstantinápolyi rezidens.⁵²

⁴⁷ Az esetről és a két birodalom közötti kommunikációra gyakorolt hatásáról ld. Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, 193–202.

⁴⁸ A nem hivatalos informálódásról, illetve a későbbi hivatalos vizsgálatról ld. Szabados: „...*Inquisition wider Emericum Balassa*, 565–573.

⁴⁹ Az intézkedésről és az említett nyomozásról ld. Uo. 563–566.; Szabados: *Habsburg–oszmán kommunikáció*, 195–197. A jutalomról ld. „12 ducaten für Hans Caspar von Schmid” ÖStA AVA FHKA HFU Bd. 827. 1652. Reg. 17. Januar 1652. fol. 20r.

⁵⁰ Metzger III. Ferdinándnak. Bécs, 1652. október 23. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 97r–98v. Az augusztus 26-án lezajlott vezekényi csata és az azt követő török csapatösszevonások szolgáltathattak alapot a hódoltsági török katonaság adatainak elkéréséhez. A vezekényi csatáról ld. Berényi László: *A vezekényi csata*. Turul, 74 (2001) 21–27.; J. Újváry Zsuzsanna: „*De valámig ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll.*” *A vezekényi csata és Eszterházy László halála*. Hadtörténelmi Közlemények, 119. (2006) 4. sz. 943–969.; Höbelt: *Friedliche Koexistenz*, 11–17.; Marti Tibor: *Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola. 2013. 185–191. Metzgerrel ld. Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 132.

⁵¹ Gonzaga karrierjéről összefoglalást ld. Sienell: *Die Geheime Konferenz*, 82–84.

⁵² Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1652. október 10. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 3. fol. 58b. Lustrier 1623–1629 között töltötte be a konstantinápolyi rezidensi posztot. Spuler, Bertold: *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*. Teil. 3. *Listen der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jhdts*. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge, Band XI. Heft III/IV. 1935. 332. Hans Caspar más jelentéseiben is hivatkozott a Lustrier által adott kötelezvényre. Vö. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 82.

Szintén patrónusa számára juttatta el Hans Caspar 1653 májusában és júniusában II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) Kara Murád pasának írt leveleinek másolatait, ezzel az erdélyi politika kapcsán releváns információhoz juttatva a Haditanács tagjait, és a kém egyben a pasa hozzáállását is közölte a diplomatával, ami még tovább növelte a közvetített információk értékét.⁵³

Hans Caspar ugyanúgy Schmiddel mint török ügyekben első számú szakértővel tartotta fontosnak megosztani 1653 júniusában a budai főtolmácsná váló kinevezését is, ami tulajdonképpen a renegát oszmán igazgatásban befutott karrierjének csúcspontját is jelentette, azonban kitűnik, hogy e karrier erősen kötődött a mindenkor budai pasa hozzáállásához, hiszen a következő beglerbég, Szári Kenán pasa (1653. szeptember 9. – 1655. szeptember 22.)⁵⁴ már kevésbé fogadta kegyeibe Hüszejnt.⁵⁵ Kara Murád pasa különleges helyet foglalt el a budai beglerbégek sorában, hiszen ő a nagyvezíri székéből került Budára, az ő nevéhez fűződik az 1606 óta időről időre megújításra szoruló Habsburg–oszmán béke 1649-es konstantinápolyi meghosszabbítása is, és a forrásokból kitűnik, hogy a pasa Schmiddel meglehetősen jó kapcsolatot ápolt.⁵⁶ A Budán székelő utódja idején – minden bizonnyal a meglehetősen ellenséges hozzáállás miatt, amiről természetesen patrónusának is hírt adott⁵⁷ – Hans Caspar 1655-ben ideiglenesen felmondta a Habsburg szolgálatot, 1656-ban viszont már ismét jelentett és kapott megbízásokat, mert II. Rákóczi György hadi készülődése felkeltette a Haditanács érdeklődését. Azonban úgy tűnik, a bizalmatlanság továbbra is megmaradt vele szemben.⁵⁸

Az 1657 végén II. Rákóczi Györgyről szolgáltatott hírei miatt Schmid ismételten pénz küldésével biztatta a renegátot jelentésre és 1658 elején még el is küldte neki az erdélyi rendek részéről Budára küldött Majtényi András levelének másolatát, ami szintén nagy forrásértéket képvisel.⁵⁹ Később azonban Hüszejn a Gürdzsü Kenán pasához (1655. szept-

---

⁵³ A levelek közlését rövid bevezetővel ellátva ld. Szabados: *Erdélyi vonatkozású levélmásolatok*, 263–268., 271–275. A kém szerepe ebben az esetben a történetírás szempontjából rendkívül jelentős, hiszen Rákóczi leveleinek tartalmát kizárólag ezekből a másolatokból ismerhetjük meg, tekintve, hogy mind a budai pasák iratai, mind az erdélyi fejedelmek levelezésének jelentős része megsemmisült a különféle katonai konfliktusok során, a Bécsbe küldött levélmásolat viszont így az utókorra maradhatott.

⁵⁴ Gévay: *A budai pasák*, 41.

⁵⁵ A kinevezésre és Szári Kenán hozzáállására való utalások jelzeteit ld. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 87.

⁵⁶ Úgy tűnik, Murád szemet hunyt Hüszejn kémtevékenysége fölött, hiszen nehezen hihető, hogy ne jött volna rá például Dietz esetének kivizsgálása kapcsán, hogy a renegátot Bécsből *utasították* az érdeklődésre. Vö. Szabados: „...*Inquisition wider Emericum Balassa*, 565–566. Kara Murád pasáról ld. Höbelt: *Friedliche Koexistenz*, passim.

⁵⁷ Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1655. január 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 26.

⁵⁸ A Haditanács következőképpen vélekedett róla: „*Durch einen tauglichen hungarischen officier nacher Ofen zu schicken und zu penetriren, waß aigentlich der süßenbürgische gesandte zu negociieren habe, weillen sich auf den Haß Caspar nichts zu verlassen.*” HKR Mansfeldnek. Bécs(?) ápr. 12. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 314. 1656. Reg. fol. 174r Nr. 88.

⁵⁹ Jelentéséről és a biztatásról ld. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 88. 59. jegyzet. A másolat politikai kontextusát és közlését ld. Szabados: *Erdélyi vonatkozású levélmásolatok*, 268–270., 275–276.

ember 22. – 1656. május 2. és 1656. november 20. – 1658. november 10.)⁶⁰ küldött Dr. Metzgernek már azt vetette a szemére, hogy nem fizetnek neki eleget, Rákóczi sokkal többet ígért.⁶¹ A kém bizonyíthatóan el is szegődött az erdélyi fejedelem szolgálatába (is), azonban a források alapján a Habsburgokkal való kapcsolatával sem hagyott fel, hiszen még 1660-ban is fizetett neki a budai pasánál küldetést teljesítő Georg Zemper a szolgálataiért.⁶² A nemzetközi diplomácia terén vitathatatlanul ekkor ért karrierje csúcsára, hiszen adatunk van arra nézve, hogy 1658-ban immáron a temesvári pasa tolmácsaként ő adott tanácsot Barcsai Ákosnak, mikor az a nagyvezír elé készült,⁶³ és 1660-ban feltehetően Simon Reniger is igénybe vette még szolgálatait az erdélyi helyzet elsimítására való törekvései kapcsán.⁶⁴ Azonban a renegátnak a Johann Rudolf Schmiddel való kapcsolatáról egyelőre nincsenek fennmaradt adataink ebből az időszakból, attól eltekintve, hogy az eddig előkerült, 1659-ben keletkezett utolsó levelében üdvözölte patrónusát, és további szolgálatait ajánlotta Temesvárról is.⁶⁵

A bizalmas kapcsolat jelei – patrónus és kliens (?)

Az említett, Mark Hengerer tollából származó, patrónus-kliens témakört módszertani szempontból közelítő munkában a szerző kimutatta, hogy a patrónus fogalmát sok esetben a nagyobb befolyással rendelkező személy megszólításakor – és nem a klasszikus értelemben vett patrónus-kliens viszony értelmében –, legtöbbször bizonyos saját célok elérése érdekében alkalmazták a 17. század közepének udvari kommunikációja során. Tehát a patrónus fogalmának szemantikája ekkor inkább az említett viszonyt takarta, és nem feltétlenül társították hozzá a kliensi lét klasszikus értelmezését.⁶⁶

Hans Caspar jelentéseiben rendre megjelennek arra utaló jelek, hogy Johann Rudolf Schmiddel viszonylag bizalmas kapcsolatban állt. Mint már említettem, elég régóta ismerték egymást személyesen, azonban láthattuk azt is, hogy a bizalom Schmid részéről nem volt feltétlen. Az említett bizalmi viszony a jelentésekben több területen is kimutatható. Példaként olyan eseteket említhetünk, amikor Hans Caspar rendre felhívta a figyelmet egy-egy oszmán méltóságviselő említésekor, hogy milyen kapcsolatot tart a Habsburg fél főhivatalnokaival. Több alkalommal szűrt be olyan megjegyzéseket Schmidnek és másoknak írt jelentéseibe, amelyek szerint Schmid jól ismeri az illető oszmán tisztviselőt. Ilyen példaként említhető, mikor Szári Hüszejn Portáról érkező csauszt jellemzi a renegát, mind Phi-

⁶⁰ Gévay: *A budai pasák*, 41–42.

⁶¹ Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 88.

⁶² Georg Zemper a Haditanácsnak. Bécs, 1660. s. d. (április?) ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 477. (r. Nr. 207) fol. 431.

⁶³ Németh István: *„Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Ákos Fejedelemmé téteték” (Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay török követjárásáról)*. Keletkutatás, 1996. tavasz. 69.

⁶⁴ Reniger saját állítása szerint nem kis összeget – 60 tallért – adott egy bizonyos Hüszejn csausznak ennek érdekében. Bár nem bizonyítható közvetlenül, de a több évtizedes tapasztalata és a nagy összeg is az ő személye mellett szól. Reniger I. Lipótnak. Konstantinápoly, 1660. december 30. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 132. Konv. 3. fol. 126.

⁶⁵ Hüszejn csausz Michael de Paulónak. Temesvár, s. d. (1659. év eleje) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 131. Konv. 1. fol. 24–25.

⁶⁶ A szerző számos példát említ. Vö. Hengerer: *Amtsträger als Klienten und Patrone*, 66–77.

lipp Mansfeld győri főkapitány, mind Schmid számára egyértelművé téve, hogy utóbbi jól ismeri a csauzt.⁶⁷ Ugyanígy Schmid az a személy, akivel tudatja az Indiából kincskeresés céljából Budára érkező indiai varázsló esetét is,⁶⁸ ami a Haditanács alapvetően katonai tisztviselőinek figyelmét valószínű nem keltette fel, a dörzsölt diplomataét azonban minden bizonnyal igen; még akkor is, ha a továbbiakban nem történik említés a messzi földről érkezett vándorról.

Az említetteken kívül azonban nem csupán diplomáciai, hanem teljesen magánjellegű ügyekben is Schmidet kereste meg a renegát. Így például nemegyszer találunk Schmidhez írt jelentéseinek elején vagy végén privát kéréseire vonatkozó utalásokat. Az ilyen jellegű kérések arra az időszakra tehetők, mikor Schmid az Oszmán Birodalom szakértőjeként Bécsből tartotta kézben a keleti diplomáciát, vagyis döntően az 1650-es évekre. Ebben az intervallumban bukkannak fel a renegát feleségére, illetve családjára vonatkozó kérések is. 1652 májusában például őket hozta fel indokként a neki járó anyagi juttatások elmaradása kapcsán.⁶⁹ Közeli egy évvel később szintén megköszönte a neki küldött természetbeni juttatást, s ez esetben patrónusa feleségét is megemlítette.⁷⁰ 1653 áprilisában – feltehetően húsvéthoz kapcsolódóan – pedig egy bizonyos piros tojás érkezését várta.⁷¹ Májusban újfent felesége számára kért eszközöket és Schmid feleségét is emlegette.⁷² Közeli két évvel később ismét megjegyzéseket tett levele végén papír, spanyolviasz és naptár kérése kapcsán, s a kért tárgyakat meg is küldték neki némi pénz kíséretében.⁷³ Amikor fiait körülmetélték, és állítása szerint adósságba került, ugyanúgy patrónusához fordult anyagi támogatás érdekében.⁷⁴

⁶⁷ „Unter deßen khamb den vesir ein corir von der Porten mit nahmen Sari Husein genandt, wellichen herr Schmidt gar wohl kennet.” Hans Caspar Mansfeldnek(?). S. I. (Buda?) 1653. január 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 47. „Vohr etlihen dagen ist dehr Sári Husein caws, dehnen sie woll khenen, vohn der Portten ahngelangt.” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1653. január 25. Uo. Konv. 1. fol. 5r.

⁶⁸ Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda), 1653. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 108.

⁶⁹ „...wie wohl sie meiner undt deßgleihen mein alte undt liebe Gredtl sambt ihren khündtern vergesen seindt, vergiß ih awer seiner niht.” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1652. május 16. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 2. fol. 117.

⁷⁰ „Eur gnaden [ti. Schmid] shreiben vohr 19. Januärii habe ih den 27. dits sambt den beut zukher empfangen, bedankhe mih gegen ihmbe undt auh gegen seiner villgeliebten gemählin [ti. Schmid felesége] zuemb allerhöhsten.” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda), 1653. január 25. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 5.

⁷¹ „Daß rothe äy ist noh niht ahnkomen.” Hans Caspar Schmidnek(?) Tata (Buda) 1653. április 20. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 108. „Hans Caspar ... biit umb daß versprochene rothe aye.” Titkos és deputált tanácsosok a Haditanácsnak. Bécs, 1653. április 26. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 308. 1653–1654. Exp. Nr. 13. fol. 113r. Szükséges megjegyezni, hogy 1653-ban a húsvét április 13-ra esett. Vö. ELTE-n készített táblázat a húsvétok és pünkösdök időpontjairól. <http://progkor.inf.elte.hu/200405.1/napok.htm> (letöltés: 2017. május 25.).

⁷² „Mein Gredtl [ti. Hans Caspar felesége] khüst ihmbe [ti. Schmid] sambt seiner gemählin [ti. Schmid felesége] die händtl undt bit umb den begerhten khlabotän undt winshe ihmbe sambt allen den seinen eine gliksellige pffingsten.” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1653. május 21. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 134.

⁷³ „...wann sie [ti. Schmid] mir thetten schickhen papier, spanisch wax, einen neuwen calender.” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1655. január 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 26. „...20 tl. für Hans Caspar und Papier, spanischer wachs und ein neuer Kalender samt einem Stück

Szintén Schmidnek számol be egy esetről, mikor vadmacska karmolta meg, illetve hoszszabban tartó betegségeiről 1655-ben, amikor munkáját hátráltató okként nevezett meg mindkét esetben.⁷⁵

A kettejük kommunikációját tartalmazó iratok közül Schmid levelei vagy csak a már részben idézett kivonatos formában maradtak fenn a Haditanács iktatókönyveiben, vagy maga Hans Caspar utalt rájuk röviden jelentéseiben.⁷⁶ A kommunikáció tehát kölcsönös volt, azt viszont nem tudni, Johann Rudolf Schmid milyen megszólítást alkalmazott a kémnek írt leveleiben. Az mindenesetre megállapítható, hogy bár kölcsönös függés állt fenn kettejük között, a szó szoros értelmében mégsem lehetett szó patrónus-kliensi kapcsolatról, hiszen egyikük sem függött egzisztenciálisan a másik féltől, csupán mindketten éltek az adott politikai helyzet kínálta lehetőségekkel.

Összegzés: párhuzamok és eltérések a két karrier között

A fentiekből látható, hogy Johann Rudolf Schmid és Alexander Fischer tulajdonképpen ugyanolyan szerencsétlen módon, vagyis fogolyként indulhattak el a pályájukon. Előbbi Konstantinápolyba került, utóbbi feltehetően egész életét a hódoltsági központban élhette le, csak élete végén került el Temesvárra.⁷⁷ Fontos különbség azonban, hogy míg Schmid

Leinwath.” 1655. március 15. ÖStA AVA FHKA Hoffinanz Bücher (HFB) Bd. 839. 1655. Reg. fol. 127.

⁷⁴ „*Bite dero halben ewr gnaden, sie wollen dißmalß auf mih gedaht sein, dahn eß ist mieh'r auf meinemb pankhett auf die 300 tl. aufgangen undt bihn hiezt vill shuldig.*” Hans Caspar Schmidnek Tata (Buda) 1653. június 18. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 176. „*Deßgleihen wollen sie auh meiner ihn gedaht sein, damit ih vohn meinen schulden, wellihe ih mit khindters beshneidungs auf den halß gebundten habe, ehrlest möhte werden.*” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1653. július 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 20.

⁷⁵ „*...hat mih awer auf demb khädt mit demb vesir ein wille khatz gemardt, alß daß mieh'r meine hendt kanß aufgeschwollen undt zerbißen gebesen seindt undt habe ein etlihe dag ein gebaltigen shmerzen außgestandten...*” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1653. június 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 1. fol. 158. „*Schon lange zeit lig ich khrankh zue pett, ein mahl bin ich schon ganz dahin gweßen, wahr mir unmöglich zue schreyben.*” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1655. január 27. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 2. fol. 26. Szükséges megjegyezni, hogy betegségről nem csupán Schmidet értesítette, hanem 1652-ben Johann Christoph Puchheimet is, de akkor is előkerül Schmid mint patrónus: „*Bite ewr gnaden, sie wohlen unsern herrn patron Shmidt frewndtlich grießen. Gott sei lob und dankh, jezt bihn ih shon waß beßer wordten, awer allein die geshwehr ihmb leiben, die blagen mih offters mahl gahr shmerzlih.*” Hans Caspar Puchheimnek. 1652. január 7. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 125. Konv. 1. fol. 55.

⁷⁶ „*Sein lieben shreiben habe ih den 29. Oktober empfangen.*” Hans Caspar Schmidnek. Tata (Buda) 1648. október 29. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 120. Konv. 2. fol. 219. „*Alß ich euer gnaden schreyben sampt dem 20 tl. den 3. diß empfangen...*” Hans Caspar Schmidnek. Buda, 1651. október 4. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 124. Konv. 2. fol. 185. Ld. még a 70. jegyzet idézetét. „*Sein liebeß shreiben sambt beiliegendten unsers herrn patron Smidts shreiben habe ih den sibenzehndten Oktober frue empfangen.*” Hans Caspar Adolph Ehrenreich Puchheimnek. Tata (Buda) 1653. október 17. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 126. Konv. 2. fol. 66. „*Vilgeliebter herr undt pátron, sein shreiben ... haben wiehr zue reht empfangen.*” Hans Caspar (Hüszejn csausz) Schmidnek. Buda, 1655. febr. 3.(?) ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 127. Konv. 3. fol. 6.

⁷⁷ Vö. Szabados: *A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”*, 89.

valamilyen okból kifolyólag fogsága alatt a rendelkezésre álló adatok alapján nem tért át az iszlámra, addig Fischerből renegát lett, az említettek pedig döntő módon meghatározták a későbbiekben mindkettőjük mozgásterét. Schmidnek ugyanis ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy nyelvtudását és tehetségét kamatoztatva a Habsburg–oszmán diplomácián belül a lehető legmagasabb posztot elérhesse, és nyelvtudásának, valamint tapasztalatainak köszönhetően ő felelt Bécsben az Oszmán Birodalommal kapcsolatos ügyekért egészen az 1663-as háborúig, amikor is saját állítása szerint a diplomaták helyébe már a hadvezéreknek kellett lépniük.⁷⁸ Diplomáciai karrierjének köszönhetően pedig a bárói rangig vihette a svájci polgárfiú.

Hans Caspar ezzel szemben renegátként csupán az Oszmán Birodalom keretei között mozoghatott, így jutott el a csasz posztjától a budai dragománi tisztig, e szolgálatát pedig – kémtevékenységével egyetemben – még Temesvárott is folytatni tudta. Azt nem tudjuk, Hüszejn vajon kényszerből vagy önszántából tért-e át az iszlámra, azonban ez a lépése teljes mértékben determinálta későbbi pályáját, amihez persze tehetsége és simulékony magatartása is nagyban hozzájárult.

Közös vonásként mindenképpen aláhúzendó mindkettejük – feltehetően fogságuk alatt elsajátított – török nyelvtudása, ami Schmid számára is jelentős előnyt biztosított diplomatársaival szemben.

Mint említettem, kettejük kapcsolata – bár rendszeresen előfordul a patrónus megnevezés Hans Caspar leveleiben – nem tekinthető klasszikus értelemben vett patrónus-kliens kapcsolatnak, hiszen egzisztenciálisan egyikük sem függött a másiktól. A renegát feltehetően hasznos jövedelemkiegészítésként kamatoztatta nyelvtudását és az ennek következtében megszerzett információit, Schmid pedig a tolmács információs monopóliumhelyzetét próbálta kiaknázni az adott lehetőségekhez mérten, az esetek többségében pénzbeli vagy természetbeni honoráriumokban részesítve őt.

A zsitvatoroki békét követő politikai helyzet tehát mind a keresztény és császári udvarhoz hű, mind a keresztény gyökerekkel rendelkező renegátoknak megadta a lehetőséget, hogy tehetségüket kamatoztatni tudják a két birodalom közötti diplomáciai kommunikáció bonyolításában és lehetőségeikhez mérten a számukra elérhető legmagasabb posztig juthassanak.

---

⁷⁸ Meienberger: *Johann Rudolf Schmid*, 131.

Summary

„Wollen sie mir dießes haltung, woll und guett, wo nicht, sage ich meinen dienst auff“ –
The patron-client (?) relationship between the War Councillor Johann Rudolf Schmid and
the spy in Buda, Hans Caspar

In this paper I investigate the quite long-term relationship of the War Councillor and expert of the Ottoman Empire, Johann Rudolf Schmid (1590–1667) and the renegade spy, Hans Caspar or Huseyn chiaus (?–1660?). The careers of these two persons can be well reconstructed. Both might have been captives in the Ottoman Empire, but while the Swiss Schmid remained Christian, Hans Caspar, who was born in Vienna as Alexander Fischer, converted to Islam and received the name Huseyn. They must have known each other at least since 1629 and Schmid helped Huseyn on multiple occasions, especially after 1647, to become a spy for the Council of War, because until that time he had only been a local spy of the commanders of the Habsburg–Ottoman frontier. The renegade regarded Schmid in his reports as his patron and shared with him reports on not only politically relevant events, but also several of those of his everyday-life. Although he regularly called the diplomat his patron, yet no sources have been obtained so far underlining that Schmid also considered him as a client. Moreover, Hans Caspar was mentioned in the sources most of the time as a renegade, and that is why their relation cannot be regarded as a classical patron-client relation: they were subjects of two different empires. Despite their different courses of life, they could profit from each other, because Hans Caspar received frequent remunerations for his intelligence services. Thus, he became known among the War Councillors, and in line with this, Schmid was enabled to get access to some secret information about the politics of the actual vizier of Buda by the knack of the ingenious reports transmitted to him by Caspar. This case study offers a better understanding of the functioning of the Habsburg–Ottoman frontier diplomacy in the mid-17th century.